УДК 332.3:913

DOI: <https://doi.org/10.32847/business-navigator.58-12>**Калина Т.Є.,**доктор економічних наук, професор,
професор кафедри геодезії та землеустрою
*Одеська державна академія будівництва та архітектури***Шушулков С.Д.,**старший викладач кафедри геодезії та землеустрою,
*Одеська державна академія будівництва та архітектури***Kalyna Tetiana,**Doctor of Economics, Professor,
Professor of the Department of Geodesy and Land Management,
*Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture***Shushulkov Stoian,**Senior Lecturer in the Department of Geodesy and Land Management,
Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture

РЕКРЕАЦІЙНЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ УРБАНІЗОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

Калина Т.Є., Шушулков С.Д. Рекреаційне землекористування урбанізованих територій. У статті висвітлені особливості розвитку урбанізаційних процесів у сучасному суспільстві. Досліджено вплив урбанізації на землекористування і довкілля. Обґрунтовано, що розвиток урбанізації супроводжується зникненням цінних природних і рекреаційних комплексів, втратою культурного й історичного надбання, підвищенням соціальної напруги. Акцентовано, що нині значну увагу необхідно надавати якісним рекреаційним послугам населенню та розширенню масштабів для рекреаційного землекористування. Досліджено понятійний апарат у частині трактування понять «рекреаційні території», «рекреаційне землекористування», «землі рекреаційного призначення». Проведений просторовий розподіл площ земель населених пунктів та наявності земель природоохоронного, рекреаційного, історико-культурного призначення території України. Здійснена оцінка використання земель рекреаційного призначення за власниками та землекористувачами. Визначено, що урбанізовані території, на яких наявний рекреаційний потенціал, потребують розроблення науково і юридично обґрунтованих планів-проектів розвитку.

Ключові слова: урбанізовані території, рекреаційні території, землі рекреаційного призначення, рекреаційне землекористування, довкілля.

Калина Т.Е., Шушулков С.Д. Рекреационное землепользование урбанизированных территорий.

В статье освещены особенности развития урбанизационных процессов в современном обществе. Исследовано влияние урбанизации на землепользование и окружающую среду. Обосновано, что развитие урбанизации сопровождается исчезновением ценных природных и рекреационных комплексов, потерей культурного и исторического наследия, повышением социальной напряженности. Акцентируется, что в настоящее время значительное внимание необходимо уделять качественным рекреационным услугам населению и расширению масштабов для рекреационного землепользования. Исследован понятийный аппарат в части трактовки понятий «рекреационные территории», «рекреационное землепользование», «земли рекреационного назначения». Проведено пространственное распределение площадей земель населенных пунктов и наличия земель природоохранных, рекреационных, историко-культурного назначения территории Украины. Осуществлена оценка использования земель рекреационного назначения по собственникам и землепользователям. Определено, что урбанизированные территории, на которых имеется рекреационный потенциал, требуют разработки научно и юридически обоснованных планов-проектов развития.

Ключевые слова: урбанизированные территории, рекреационные территории, земли рекреационного назначения, рекреационное землепользование, окружающая среда.

Kalyna Tetiana, Shushulkov Stoian. Recreational land use of urban areas. The article highlights the peculiarities of development of urbanization processes in contemporary society. The influence of urbanization on the distribution of the population, its demographic structure, standard of living, health, social conditions, land use and the environment. It is proved that the development of urbanization is accompanied by the disappearance of valuable natural and recreational complexes, a loss of cultural and historical heritage, increase social tensions and demands for measures to restore and preserve the recreational potential. The attention is focused on the need of providing quality recreational services to the population and scale for recreational land use. The growth of recreational impacts on natural and cultural complexes, the expansion of anthropogenic infrastructure of the load on recreational

areas determines the issues of balanced land use in the context of greening and is one of the most important tasks of modern development. Studied the conceptual apparatus, in terms of interpretation of the concept "recreation", "recreation", "recreational potential", "recreational areas", "recreational land use", "land of recreational purpose". Conducted spatial distribution of the areas of lands of settlements and lands of environmental, recreational, historical and cultural significance of the territory of Ukraine. Investigated the urbanization processes in Ukraine, which determined that urban centres concentrate urban growth and at the same time are areas for advanced economic growth. Assess land use recreational destination for owners and land users and the analysis of the composition of lands of recreational, environmental and historical, cultural, and recreation destination within the country and settlements. It is proved that the total area of land that can be used in recreational activities, without contaminated, is about 12.8% of the territory of Ukraine. It is concluded that recreational land use is a complex system that reflects the diversity of the types of recreational activities and is due to the properties of the earth as the unique and important natural resource that performs different functions. Determined that urbanized areas where existing recreational potential, require the development of scientifically and legally sound plans of development projects.

Key words: urbanized territories, recreational territories, recreational land, recreational land use, environment.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Глобальні процеси розвитку суспільства привели до посилення урбанізації, і темпи зростання міського населення стали істотно перевищувати загальний приріст населення планети. У другій половині XX ст. щорічне зростання чисельності населення міст становило 4%, а загальне зростання населення світу – 1,7% [1, с. 292]. Дійсно, процес урбанізації в сучасному світі має стійку тенденцію до збільшення: якщо в 1950 році 30% населення світу проживало в містах, то в 2014 році вже 54% стали їхніми жителями і, згідно з прогнозами, до 2050 року населення світу сягне 10 млрд, з них дві третини проживатиме в містах [2]. Слід зазначити, що схеми поширення значних міст не збігаються з їхніми адміністративними межами, натомість демонструють фактичну урбанізацію міських агломерацій, і нині міські агломерації концентрують близько 75% світового споживання енергії і продукують 80% викидів парникових газів у всьому світі. Загалом урбанізацію на початку XXI ст. можна охарактеризувати як глобальний соціально-економічний процес, який супроводжується глибокими антропогенними змінами довкілля, заміною природних екосистем урбо- і техносистемами.

Процеси урбанізації впливають на розміщення населення, його демографічну структуру, рівень життя, здоров'я, соціальні умови. Крім того, прагнення до забезпечення високих темпів економічного зростання на урбанізованих територіях приводить до забруднення і деградації навколишнього середовища, що зумовлене необхідністю концентрації багатогранності форм і видів господарської діяльності, посилення взаємозв'язку між різними сторонами суспільних відносин. Отже, варто звернути увагу на те, що важливою характеристикою урбанізованих територій є значний вплив життєдіяльності міст на землекористування і довкілля, що приводить до зниження привабливості екосоціосистем, актуалізується проблема озеленення територій та зменшення місць для рекреації населення. Водночас посилення антропогенної дії на природні (в т.ч. земельні) ресурси потребує проведення дій із відновлення і збереження рекреаційного потенціалу. У такому ключі дослідження питань, що стосуються рекреаційного землекористування урбанізованих територій, залишаються не досить висвітленими та потребують осучаснення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти дослідження щодо функціонування, регулювання розвитку урбанізованих територій, використання земельних ресурсів та землекористування, рекреаційної діяльності є об'єктом вивчення у наукових працях вітчизняних та зарубіжних учених: В.І. Азара, Е. Говарда, Дж. Джібса, І.В. Зоріна, Г.М. Лаппо, В.С. Преображенського, Н.Ф. Реймерса, Н.М. Ступеня, А.М. Третьяка, Л.М. Черчик та інших. Проте комплексні багатоаспектні дослідження щодо рекреаційного землекористування урбанізованих територій потребують подальшого напрацювання.

Формулювання завдання. Метою цієї публікації є аналіз, оцінка та дослідження особливостей функціонування рекреаційного землекористування урбанізованих територій відповідно із засадничими принципами сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Інтенсивне зростання міст у XX ст. та концентрація основної частки населення на обмежених територіях породили комплекс проблем, у тому числі і загальну проблему виживання людства. За даними ООН, уся площа урбанізованої території планети у 1980 році становила 4,69 млн кв. км, у 2010 році – 8,95 млн, а за прогнозами до 2070 року сягатиме 19 млн кв. км, або 12,8% всієї і більше 20% життєпридатної території суші. Фундаментальним зрушенням в укладі життя стало виникнення мегаполісів: у 1990 році налічувалося всього 10 міст із населенням понад 10 млн осіб, але до 2017 року їхня кількість зросла до 34, а їх населення становить приблизно 12% населення світу. У 2007 році вперше в історії похитнулася світова рівновага між міським та сільським населенням, коли більша частина населення світу проживає в містах, ніж за їх межами, а на початку XXI століття міста забезпечували більше половини світового ВВП, і таке економічне домінування продовжує стимулювати їхнє подальше зростання [3].

Такі тенденції зростання урбанізованості територій сприяють впливу на навколишнє середовище і посилюють навантаження на обмежені земельні ресурси. Обмеженість земельних ресурсів сприяє обмеженості просторового і територіального розвитку міст, тобто в умовах посилюючої антропогенної дії на природне середовище міста стикаються з проблемою межі зростання розвитку структурного, просторового, економіч-

ного, технічного характеру і як наслідок – дефіцитом придатних для будівництва земель, що приводить до зростання вартості міських земель та їхньої інвестиційної привабливості. Крім того, подальше розростання міст приведе і до скорочення деяких більш продуктивних угідь та супроводжується низкою проблем, насамперед екологічних, які пов'язані із забрудненням довкілля, обмеженістю природних ресурсів, зникненням цінних природних і рекреаційних комплексів, втратою культурного та історичного надбання, підвищенням соціальної напруги тощо.

Земельні ресурси є одним із компонентів довкілля, базисом для здійснення рекреаційної діяльності та формування особливого типу суспільної організації території, оскільки в сучасних умовах організація рекреаційної діяльності, що не має екологічного обґрунтування, приводить до деградації природних рекреаційних ресурсів, погіршення стану екосистем. Крім того, в умовах зростання рекреаційного впливу на природні і культурні комплекси, розширення техногенного інфраструктурного навантаження на рекреаційні території актуальним є питання щодо еколого-економічного обґрунтування ефективного і збалансованого землекористування, а його екологізація є однією із найважливіших проблем сучасного розвитку.

На фоні зростаючого забруднення довкілля на урбанізованих територіях підвищену увагу слід надавати пошуку ефективних шляхів оздоровлення не лише міського середовища існування, але і надання якісних рекреаційних послуг населенню та розширенню масштабів для рекреаційного землекористування. Значення для населення рекреації як базового елементу у відтворювальному процесі впливає з аналізу цього поняття. У найбільш широкому трактуванні рекреація (від лат. *recreatio* – відновлення) – це відпочинок, відновлення сил людини, витрачених у процесі праці, задоволення естетичних і духовних потреб. Поняття рекреації визначає сутність рекреаційної діяльності, тобто діяльності, спрямованої на реалізацію рекреаційних потреб, відновлення і розвиток фізичних і духовних сил людини і характеризується цінністю не тільки результатів, а й самого процесу. Рекреаційна діяльність передбачає активну взаємодію людини і природи, не пов'язаної з виробничою діяльністю, та займає чинне місце в задоволенні потреб суспільства [4, с. 25]. Поняття рекреаційного потенціалу урбанізованих територій включає в себе сукупність всіх засобів і можливостей території (з урахуванням ресурсів суміжних територій) для задоволення потреб міського населення та прилеглих територій у відновленні сил організму і відпочинку. Відповідно, потреби населення урбанізованих територій у відпочинку і відновленні, за комплексом причин економічного, психологічного, фізіологічного характеру, спрямовані насамперед на наявний потенціал територій для рекреації, рекреаційні ресурси й об'єкти інфраструктури.

у такому ключі рекреаційні території розглядаються нами не просто як категорія земель, а швидше як якісна категорія, що відображає мету віднесення конкретної місцевості (земельної ділянки, її частини) для задоволення потреб населення у відпочинку. У зв'язку з цим зазначаємо, що рекреаційні території розміщуються практично на всіх категоріях земель, передбачених Земельним Кодексом України. Так, стаття 19 Земель-

ного кодексу визначає дев'ять категорій земель за основним цільовим призначенням: землі сільськогосподарського призначення; землі житлової та громадської забудови; землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; землі оздоровчого призначення; землі рекреаційного призначення; землі історико-культурного призначення; землі лісгосподарського призначення; землі водного фонду; землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення [5]. Чинний Земельний кодекс України дає «Визначення земель рекреаційного призначення», тобто до земель рекреаційного призначення належать землі, які використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів. Стаття 51 ЗКУ встановлює «Склад земель рекреаційного призначення». Так, до земель рекреаційного призначення належать земельні ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, маркованих трас, земельні ділянки, зайняті територіями будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури і спорту, туристичних баз, кемпінгів, яхт-клубів, стаціонарних і наметових туристично-оздоровчих таборів, будинків рибалок і мисливців, дитячих туристичних станцій, дитячих та спортивних таборів, інших аналогічних об'єктів, а також земельні ділянки, надані для дачного будівництва і спорудження інших об'єктів стаціонарної рекреації [5]. Тож визначення земель рекреаційного призначення, наведене у статті 50 Земельного Кодексу, є недосконалим, оскільки використовуватися для організації відпочинку населення, туризму і проведення спортивних заходів можуть землі будь-якої категорії, що не означає їхню належність до земель рекреаційного призначення. Так, дачні та садові ділянки можуть розміщуватися на землях сільськогосподарського призначення, тому логічно їх вважати рекреаційними землями, у складі земель житлової та громадської забудови наявні місця відпочинку (парки, сквери, міські ліси, стадіони, спортивні майданчики тощо). На землях промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони також повністю можливе і допустиме існування рекреаційних територій, оскільки характерне існування низки об'єктів, які забезпечують передбачене трудовим законодавством режими праці і відпочинку співробітників. На землях транспорту розміщуються придорожні готелі, кемпінги та інші місця для відпочинку. Землі лісгосподарського призначення також можуть використовуватися для рекреаційних потреб; стаття 39 Лісового кодексу України передбачає таку категорію лісів, як рекреаційно-оздоровчі ліси, що виконують переважно рекреаційні, санітарні, гігієнічні та оздоровчі функції, а стаття 74 цього Кодексу регулює використання лісів для рекреаційних потреб; частина четверта статті 59 Земельного кодексу України і стаття 64 Водного кодексу України передбачають використання земель водного фонду для рекреації тощо. Окремі категорії у складі земельного фонду становлять землі оздоровчого призначення, рекреаційного призначення, природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, землі історико-культурного призначення, які потенційно відносяться до використання у рекреаційній діяльності. Отже, рекреаційна діяльність у сфері природокористування не може бути зосередженою на обмежених територіях, а потре-

бує значних територій із певними природно-рекреаційними ресурсами [6, с. 93].

Загалом під рекреаційним землекористуванням слід розуміти порядок, умови і форми використання земель для отримання рекреаційного ефекту. Сутність поняття рекреаційного землекористування згідно з визначенням А.М. Третьяка, Г.В. Гребенник полягає в тому, що рекреаційне землекористування – це частина земної поверхні з визначеними межами у природі (на місцевості), яку використовують на різних правах власності та користування як об'єкт земельних, екологічних, рекреаційних, містобудівних та інших відносин для рекреаційної діяльності [6, с. 92].

Загальна площа земель України становить 60 354,9 тис. га. Площа земель міст становить 1342,7 тис. га, селищ – 565,6 тис. га, сільських населених пунктів – 5671,3 тис. га., на яких проживає все населення країни. Найбільші площі населених пунктів зосереджені у Київській, Львівській, Івано-Франківській, Полтавській областях (рис. 1).

Фактично «урбанізація» в Україні триває, попри стрімке зменшення чисельності населення. Протягом останніх двох десятиріч зменшувалося як населення міських населених пунктів, так і сільської місцевості. Водночас зменшення чисельності населення на селі відбувалося швидше, внаслідок чого тривало повільне зростання рівнів урбанізації.

В Україні є 458 міст, а більшість міст України мають менш ніж 20 000 жителів, основна частина міського населення мешкає у містах із населенням більше 100 000 жителів. Фактично близько 34% міського населення зосереджено у восьми містах (Києві, Харкові,

Одесі, Дніпрі, Донецьку, Запоріжжі, Львові та Кривому Розі) [7, ст. 125]. Крім того, якщо в загальному провести розрахунок населення, що мешкає в функціональній приміській зоні цих восьми міст, то вона становила б ще більшу частку міського населення України (62%), оскільки кожне із зазначених міст є ядром великої міської агломерації. Так, міські агломерації зосереджують у собі приріст міського населення та одночасно є ареалами випереджувального економічного зростання. Характерними особливостями урбанізованих територій є також те, що їхнє економічне зростання має свої межі, визначається ступенем їхнього впливу на стан довкілля, визначається специфікою екологічних умов, які є найбільш сприятливими для розселення населення і розміщення наукоємних виробництв, що потребують сприятливого екологічного середовища, а ресурси цих територій впливають на їхній розвиток та спеціалізацію.

Згідно з даними Державного земельного кадастру, за структурою власників та землекористувачів землі рекреаційного призначення використовують: сільсько-господарські підприємства – 4,9 тис. га; громадяни, яким надано землі у власність та землекористування – 13,2 тис. га; заклади, установи, організації – 4,9 тис. га; промислові та інші підприємства – 0,4 тис. га; підприємства та організації транспорту та зв'язку – 0,1 тис. га; частини, підприємства, організації, установи, навчальні заклади оборони – 0,1 тис. га; організації, підприємства і установи природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення – 32,7 тис. га (в т.ч. природоохоронного – 0,5 тис. га, оздоровчого – 0,1 тис. га, рекреаційного – 32,0 тис. га,

Рис. 1. Просторовий розподіл площ земель населених пунктів та наявності земель природоохоронного, рекреаційного, історико-культурного та оздоровчого призначення

історико-культурного призначення – 0,1 тис. га); лісогосподарські підприємства – 46,1 тис. га; підприємства, що повністю належать іноземним інвесторам – 0,1 тис. га; землі запасу та землі, не надані у власність та постійне користування в межах населених пунктів (які не надані у тимчасове користування) – 6,2 тис. га.

У складі земельного фонду країни землі рекреаційного призначення становлять 108,7 тис. га, тобто лише 0,2% всіх земель, землі природоохоронного призначення – 2906,1 тис. га, (4,8%), землі історико-культурного призначення – 53,2 тис. га (0,1%), оздоровчого призначення 28,2 тис. га (0,05%). Із загальної площі земель населених пунктів – 7579,6 тис. га, землі рекреаційного призначення становлять 50,0 тис. га, землі природоохоронного призначення – 126,6 тис. га, землі історико-культурного призначення – 6,0 тис. га, оздоровчого призначення 6,8 тис. га. Водночас, за оцінками [8, с. 121] загальна площа земель, яка може бути використана в рекреаційній діяльності (без радіаційно забруднених) становить близько 12,8% території України, а їх концентрація зосереджена переважно у Причорноморському, Карпатському, Подільському, Поліському та інших регіонах країни.

Слід зазначити, що рекреаційне землекористування представляє собою доволі складну систему, що відображає собою багатогранність видів рекреаційної діяльності та зумовлена властивостями землі як унікального і важливого природного ресурсу, що виконує різні функції. Головною умовою організації рекреаційних територій є наявність на земельній ділянці природних рекреаційних властивостей і придатність даної земельної ділянки для організації певних видів рекреаційної діяльності.

Стрімкий розвиток урбанізації потребує посиленої уваги до питань рекреаційного землекористування як складової частини рекреаційного природокористу-

вання. Найбільш пріоритетним є питання щодо використання урбанізованих територій з рекреаційною метою. Так, урбанізовані ландшафти відрізняються практично повністю зміненим природним середовищем, але при цьому потреби у відпочинку, відновленні сил людини необхідно щоденно, а виїзди за місто з метою відпочинку часто доволі проблематичні. Тому необхідно використовувати наявні території в межах міст за умов ретельно розроблених програм використання їхнього рекреаційного потенціалу. Однією із таких програм може бути методика ландшафтного планування. Втім, на тепер немає єдиної системи картографування рекреаційних можливостей та потенціалу територій, а наявні лише окремі їхні елементи. У сучасних умовах є об'єктивна необхідність проведення рекреаційного картографування, що є основою для розроблення регіональних програм розвитку рекреації та туризму. Досвід ландшафтного планування території в рекреаційних цілях спирається на механізм функціонального зонування і картографування. Згідно з методикою ландшафтного планування, на початковому етапі здійснюється інвентаризація рекреаційних можливостей території, що в подальшому знаходить відображення під час картографування.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Формування системи рекреаційного землекористування, а отже, і успішний розвиток туризму і рекреації повинні спиратися на систему рекреаційних територій або зон. Урбанізовані території, які концентрують значний рекреаційний потенціал, потребують розроблення науково і юридично обґрунтованих планів-проектів розвитку рекреаційних зон, які повинні ґрунтуватися на картографуванні, функціональному зонуванні і ландшафтному плануванні територій для рекреаційної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Nigel H., Puente S. Environmental Issues in the Cities of the Developing World, 2(4), 1990. P. 291–302.
2. Доклад «Мировые перспективы урбанизации» за 2014 год. URL: <http://www.un.org/en/development/desa/publications/index.html> (дата звернення: 20.02.2020).
3. Новые модели развития городов. Точка зрения McKinsey&Company. По материалам статьи: Snannon Bouton, Jonathan Woetzel, Molly Lindsay. The Mc Kinsey Quarterly. № 27, 2013. URL <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize.ru> (дата звернення: 18.01.2020).
4. Комарова С.Ю., Рогатнев Ю.М. Рекреационное землепользование: социально-экологические аспекты : монография. Омск : Изд-во ФГБОУ ВПО ОмГАУ им. П.А. Столыпина, 2012. 152 с.
5. Земельний кодекс України від 25.10.2001 №2768-III [Електронний ресурс]: Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/> (дата звернення: 12.05.2019).
6. Третяк А.М., Гребенник Г.В. Сутність та поняття економіки рекреаційного землекористування у сфері природокористування в умовах нових земельних відносин. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2014. № 1–2. С. 92–101.
7. Урбанізаційні процеси в Україні 1989–2013. Звіт Світового банку. Міжнародний банк реконструкції та розвитку, 2015. 218 с.
8. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році. Київ : Міністерство екології та природних ресурсів України, ФООП Гринь Д.С., 2017. 308 с.

References:

1. Nigel H., Puente S. (1990) Environmental Issues in the Cities of the Developing World, 2(4), pp. 291–302.
2. Doklad «Mirovyie perspektivy urbanizatsii» za 2014 god [World Urbanization Outlook 2014]. URL: <http://www.un.org/en/development/desa/publications/index.html> (accessed: 20.02.2020).
3. Novyye modeli razvitiya gorodov. Tochka zreniya McKinsey&Company [New models of urban development. Point of view McKinsey&Company]. Po materialam stati: Snannon Bouton, Jonathan Woetzel, Molly Lindsay. The Mc Kinsey Quarterly. no 27, 2013. URL <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize.ru> (accessed: 18.01.2020).
4. Komarova S.Yu., Rogatnev Yu.M. (2012) Rekreatsionnoe zemlepolzovanie: sotsialno-ekologicheskie aspekty: monografiya. [Recreational Land Use: Socio-Environmental Aspects]. Omsk: Izd-vo FGBOU VPO OmGAU im. P.A. Stolypina, 152 p.

5. Zemelnyi kodeks Ukrainy vid 25.10.2001 №2768-III [The Land Code of Ukraine]. [Elektronnyi resurs]: Ofitsiinyi portal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/> (accessed: 12.05.2019).
6. Tretyak A.M., Hrebennyk H.V. (2014) Sutnist ta poniattia ekonomiky rekreatsijnoho zemlekorystuvannia u sferi pryrodokorystuvannia v umovakh novykh zemelnykh vidnosyn [The essence and concept of economics of recreational land use in the field of nature management in the conditions of new land relations]. *Zemleustrii, kadastr i monitorynh zemel* [Land management, cadastre and land monitoring], no 1–2, pp. 92–101.
7. Urbanizatsiini protsesy v Ukraini 1989-2013 (2015) Zvit Svitovoho banku [Urbanization processes in Ukraine 1989-2013. World Bank Report]. Mizhnarodnyi bank rekonstruktsii ta rozvytku, 218 p.
8. Natsionalna dopovid pro stan navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha v Ukraini u 2015 rotsi (2017) [National Report on the State of the Environment in Ukraine in 2015]. Kyiv: Ministerstvo ekolohii ta pryrodnykh resursiv Ukrainy, FOP Hrin D.S., 308 p.